

տագրեց մարդը բնութենէն և պետութե-
նէն, և զայն դրաւ Աստուծոյ դէմ, իր
խղճին հետ:

Պատմութեան միւս մեծ կրօնները,
Հրէութիւն, Պրահմականութիւն և Իսլա-
մութիւն, Աստուծոյ միայն կը հաւատան,
Քրիստոնէութիւնը կը հաւատայ ոչ միայն
Աստուծոյ, այլ նաեւ մարդուն, ուր Աստ-
ուած մարգարեացած ու մարդը աստուածա-
ցած է: Մարքսիզմը՝ որ կը յաւակնի մեր
օրերու ընկերային աւետարանը ըլլալ, իր
գաղափարաբանութեան մէջ, մարդուն մը-
տածութիւնն ու գործունէութիւնը բխման կը
բերէ նիւթական իրականութենէն: Հոն
մարդը կը մղուի առաջ, փոխան հոգեկան
ազդակներու, նիւթա-ընկերային ոյժերէն,
որոնք դուրս կը մնան իր էութենէն: Նիւթը
անգործ է և կրաւորական: Հոգեկան ա-
զատութեամբ օժտուած էակը միայն գոր-
ծօն կրնայ ըլլալ: Մարքսիզմը կը զւանայ
մարդուն այդ ազատութիւնը, վերածելով
զայն ընկերութեան պարզ գործիքի մը:

Քրիստոնէութիւնը, ընդհակառակն, կը
բարձրացնէ անհատը իր միջավայրէն, օժ-
տելով զայն հոգեկան ազատութեամբ. ա-
տով ան վեր կը մնայ նիւթէն ու աշխար-
հէն, անոր պատկանելով հանդերձ:

Այժմու ընկերա-իմաստասիրական վար-
դապետութիւններու մէջ, մարդը ինքզին-
քին չի պատկանիր իր ներքին ապրումնե-
րով, այլ մաս կը կազմէ նիւթին, մեքե-
նային, և գործիք մըն է ընկերութեան, տէ-
րութեան, դասակարգին:

Անոր համար ապերջանիկ է այսօր-
ուան մարդը, և իր պատմութիւնը ողբեր-
գական, որովհետեւ ան օժտուած է հոգե-
կան ազատութեամբ, և կը նախընտրէ մը-
նալ այսպէս, քան ծախել իր այդ ազա-
տութիւնը նիւթական հացին: Սակայն յա-
ւիտենական է պատգամը Ո՛ր հացիւ միայն
կեցցէ մարդս:

Ե. Վ. Տ.

(Երանանկէ՛ 2)

ՊԵՏԱՊՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՆԵՐԿԱՅ ՏԱՃԱՐԸ

Նկատի ունենալով Երուսաղէմի Ս. Յա-
րութեան Տաճարի խախտած վիճակը, վեր-
ջերս Կաթողիկ եկեղեցին — իբրեւ Հայ եւ
Յոյն եկեղեցիներու կարգին երրորդ մեկ
սեպհականացեալ Տաճարին — հրատարակած
է նորոգութեան ծրագիր-հասոյ մը, Il Santo
Sepolcro di Gerusalemme անուանով: Եղա-
ծը աւելորդ պիտի ըլլայ ըսել որ չի ներկա-
յացներ վերջնական ծրագիրը, որքան ասեմ որ
չունի միւս երկու իրաւակից, Հայ եւ Յոյն,
պատրիարքութեանց հաւանութիւնը, անիկա
Վատիկանին կողմէ ցախատեսուած ծրագիր
մըն է լոկ:

Սոյն հասոյն հայացնելով կուտանք
խնդրոյ առաւելայ յօդուածը իր կարգ մը
շահեկանութեանց համար:

Ա. — Քրիստոնեայ համայնքները Ս.
Յարութենէն ներս. — Ս. Յարութեան Տա-
ճարէն ներս այսօրուան Կաթողիկ և ոչ
Կաթողիկ համայնքներու իրաւատիրական
ներկայութեան թուականը կը վերանայ
մինչև Երուսաղէմի Մահմետական նուաճո-
ղին Սալաէտտինի, նոր Դատաստանական-
Հրովարտակը, վճռագիր մը որ կը պարտա-
դրուէր Ս. Տեղերու գոյապիճակին, Ռաչա-
կերներու պարտութենէն ետք 1187 թուա-
կանին: Եկեղեցիները և վանքերը որոնք
իրբեւ նուիրական և հանրօգուտ վայրեր
բացարձակ սեպհականութիւնն էին երկրին,
(Stato) յաղթականի իրաւունքով, (Jure
Belli) յարքունիս գրաւուեցան ու վերած-
ուեցան մզկիթներու և կամ յատկացուե-
ցան աշխարհիկ գործածութեանց (1):

Ս. Յարութեան Տաճարը ի յարգանս
Քրիստոսի — ինչպէս կ'աւանդեն Մահմե-
տական աղբիւրները — և թերեւս՝ աւելի
ակնկալութիւններովը բարեպաշտ ուխտա-
ւորներէն գալիք մեծ շահերուն — որոնք

Սոյն և յետագայ ծանօթութիւնները մաս չեն
կազմեր ընազդին, այլ տրուած՝ հայացնողներէն:

(1) Գրաւումի ենթարկուածները եղած են ա-
ռաւելաբար Լատինական վանքերը իրբեւ Քթը-
նամի ստացութիւններ, միւսները մեծ մասամբ
ազատ մնացած են:

պիտի պարարտացնէին սուլթանին քսակը, մնաց իբրեւ քրիստոնէական սրբավայր մը անհաւատներու բռնակալ հսկողութեան տակ⁽²⁾։ Այդ ժամանակէն սկսելով մինչև 1832ի վերջաւորութիւնը Ս. Յարութեան Տաճար մտնելու համար, համաձայն նորանոր հսկողներու քմահաճոյքին, աւելի կամ նուազ ծանր տուրք մը պէտք է վճարուէր։ Անոնք խստութեամբ կը հսկէին մուտքին երբ զանազան համայնքները կը կատարէին իրենց սրբազան արարողութիւնները սրբավայրերէն ներս։ Իւրաքանչիւր խորանի կամ մատուռի և անոնց յարակից ներքին բնակութիւններուն համար սահմանուած էին տուրքի որոշ գումարներ, նմանապէս տուրքեր կ'առնէին իւրաքանչիւր օգտագործելի միջոցին համար, ինչպէս վերնատուններ, նրբանցքներ, սիւնաշարերու միջոցներ և այլն, ու այս բոլորը սրբավայրին շատ անվայել կերպով մը, որ գծախտաբար որոշ չափերով կը տեւէ մինչև մեր օրեր։

Ֆէրմաններու քննական հրատարակութեան մը պակասը չի թոյլատրեր մեզ տակաւին վստահօրէն գրելու պատմութիւնը զանազան համայնքներուն տրուած առանձնաշնորհումներուն և կամ անոնց յետ կոչումները, համաձայն սուլթաններու քմահաճոյքին։ Սակայն ճշգրիտ քննութիւն մը խնդրին էութեան վրայ, քաղելով զանոնք զանազան ուխտաւորներու Ուղեգրութիւններէն — որոնք դարերու ընթացքին այցելած են Տաճարը — կրնանք շատ յստակ գաղափար մը կազմել զանազան համայնքներու ունեցած առանձնաշնորհումներուն մասին, և այդ քննութեան ամենէն աչ-

քառու պարագան սա է որ Լատին համայնքը ունեցած է բարոյական, դատաստանական և իրաւական անժխտելի գերակայութիւն մը⁽³⁾։

ԺԳ. դարէն մինչև Յրանչիսկեաններու զալուստը. — Հազուադէպ և տարտամ ծանօթութիւններուն քերուսաղէմի Սահմեդական վերագրաւումի առաջին տարիներուն վրայ։ Ժիշտ է որ ինչպէս կ'աւանդէ Wilbrando di Oldenborg, 1212-ին Տաճարին հսկողութիւնը վստահուեցաւ տեղական կղերին. սակայն այնպէս կը թուի թէ այս վերջինները նիւթականի պակասով ստիպուեցան շուտով լքել իրենց դիրքերը։ Իրօք կ'աւանդէ Thietmar ուխտաւորը թէ 1217-ին Ս. Յարութեան Տաճարը և Չարչաբանաց վայրը միշտ դոց կը մնային առանց պաշտամունքի ու մեծարանքի և եթէ ուխտաւորներու համար կը բացուէր երբեմն, ատիկա կ'ըլլար դրամի ուժով։ Կաթողիկէները և կամ ինչպէս Պաղեստինի մէջ սովորութիւն է ըսել Լատինները 1187-ին առաջին անգամ ըլլալով կը վտարուին Ս. Երկրէն, յետոյ դարձեալ կ'ընդունուին 1192-1229 թուականներուն միջև ինկող զինադուլի շրջանին, նորէն կը վտարուին 1244 թուականին, ինքազիմեաններու վայրագ արշաւանքի օրերուն, որոնք յարձակելով կը կոտորեն քրիստոնեաները, սակայն Ս. Յարութեան Տաճարը ծանր կերպով չէ վնասուած։ Զանազան բողոքներու

(3) Անհեթեթ հաւատում մը, որովհետեւ Տաճարի պատմութեան մէջ համայնքներու գերակայութեան բախտը եղած է շատ յարափոփոխ չափ, Յոյն, Լատին ու Նոյնիսկ վրացի համայնքներուն միջև, համաձայն տիրապետող իշխանաւորներու կամայականութեանց։ Լատիններ կ'ուզեն լռել տակաւին այն իրողութեան մասին թէ Նախքան իրենց մուտքը Ս. Տեղերէն ներս (ԺԳ. դար), Տաճարի իրաւասուններն էին չափ և Յոյն համայնքները իրենց հետեւորդ ունենալով արեւելեան ուրիշ քրիստոնեայ համայնքները։ Մուհամմէտի, Օմարի և Սալաէտտինի մեղի տըրուած Հրովարտակներէն կարելի է հետեւցնել մեր ունեցած անհերքելի գերակայութիւնը։ Արդարեւ զանազան ժամանակներու պատմական այս բոլոր նշմարութիւնները նկատի ունենալով է որ թուրք սուլթաններ ժԺ. դարուն վերջնականապէս կարգաւորած են չափ, Յոյն և Լատին համայնքներու հաւատարմատիւ իրաւակցութիւնը Տաճարին վրայ, որ ցարդ ի դարձ է։

(2) Ըստ Սաւալանի «Պատմութեան», Սալաէտտին երբ կը գրաւէ Երուսաղէմը, կ'ազգէր սեպհականացնել նաեւ Ս. Յարութեան Տաճարը, սակայն զիջանելով Հայերու խնդրանքին կը վաճառէ զայն մերայնոց, նոյն ատեն կապալի տակ ձգելով Ս. Գերեզմանը, ուր մտնող ամէն ուխտաւոր մէկ դահեկանի տուրք մը պիտի վճարէր Սուլթանի զանձարանին։ Սաւալան ասոր համար վկայութեան կը բերէ արեւմտեան աղբիւրներէն Անշինի Աբբայարանին Տարեգիրքին հետեւեալ հատուածը. — «Armeni Christiani magno dato censi pretio sepulchrum dominicum sua ecclesia et domini Templum a Salahadino redimerunt»։ «Քրիստոնեայ Հայեր մեծ նուէրներ տալով, Տիրոջ Գերեզմանը և Տիրոջ Տաճարը, Սալաէտտինէն իրենց եկեղեցիին համար վերագնեցին»։

ի հետեւանս, այս սրբապղծութեանց նկատառումը քրիստոնեայ աշխարհէն, 1246-ին կը ստիպէ Էյուպ սուլթանը ինքզինքը չքմեղացնել Իննովկինտոս Գ. պապին զիմաց, առարկելով թէ աւերները պատահած են իրմէ գաղտնի, անպատասխանատու անձերու կողմէ, սակայն հիմա բոլոր աւերուածները նորոգուած են, և թէ անյանձնած է բանալիները մահմետական երկու ընտանիքներու, բանալու համար Տաճարը ուխտաւորներու ժամանումին:

Մասնաւորաբար ԺԴ. դարուն բազմաթիւ ուխտաւորներ հասան մանաւանդ Արեւելքէն, ինչպէս նեստորականները Միջագետքէն, Միաբնակները Եգիպտոսէն, Հայաստանէն, Եթովպիայէն և Սուրիայէն, Յոյները Բիւզանդական կայսրութենէն և Վրաստանէն, որոնք հասնելով Երուսաղէմ կը հիւրասիրուէին իրենց դաւանակից կղերներու անշուք բնակավայրերուն մէջ, հաստատուած Ս. Յարութեան Տաճարին ու գաւիթին շուրջ: Վրացիները միայն, շնորհիւ իրենց Թամարա թագուհիին, համաձայնեցան եգիպտական սուլթաններու հետ, զերծ մնալու տուրքերէ, և արտօնուած էին Տաճարէն ներս բնակութիւն հաստատել, նոյն ատեն ընծաներ և սնունդ կը ստանային դուրսէն, — Տաճարին դուռը յաճախող անհատներէ: Միւս ուխտաւորները ստիպուած էին մեծ գումարներ վճարել, օրինակի համար Fidenzio da Padova (1266-91) եղբայրը կ'ըսէ «Ուէ քրիստոնեայ, այր կամ կին, անձգուիս կը վճարէր գրեթէ 30-60 Տիւրոնեան խոշոր դրամներ», գումար մը որ կը հաւասարի գրեթէ 80 ֆրանք ոսկիի: Ուխտաւորներ որոնք իրենց կրօնաւորներուն հետ մուտք կը գործէին, կը ըստանային մասնաւոր տեղ մը, և խորան մը՝ ուր կրնային մնալ մէկէ աւելի օրեր և ներկայ կ'ըլլային իրենց լեզուով կրօնական արարողութիւններուն:

Արեւմուտքէն ևս կը խուժէին ուխտաւորութիւններ, Burcardo da Monte Sion (1283) և Ricoldo da Monte Croce (1294), Տոմինիկեան կրօնաւորները կը պատմեն թէ շատ լաւ ընդունելութիւն գտած են արեւելեան կրօնաւորներու կողմէ, թէ ազատօրէն այցելած են բոլոր սրբատեղիները, և պատարագած ու քարոզած իրենց համազգի ուխտաւորներուն:

ՅԻՐԱՆԶԻՍԿԵԱՆՆԵՐԸ Ս. ՅԱՐՈՒԹԵԱՆ ՏԱՃԱՐԻՆ ՄԷՋ ՄԻՆԶԵՒ ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԴԻԱՒՈՒՄԸ (1335-1517)

Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս կաթողիկոսներու ամէն իրաւունքներէ զուրկ մնացած ըլլալու այս ցաւաղին կացութիւնը չէր կրնար աւելի երկարիլ: Ս. Տեղերը զէնքի ուժով վերագրաւելու բոլոր յոյսերը և ջանքերը կորսնցուցած, արեւմուտքի պետերը կը ջանային բանակցութիւններով համաձայնութեան մը գալ սուլթաններուն հետ, ապահովելու համար Կաթողիկ պաշտամունքը Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս, նոյն ատեն հայթայթելու ուխտաւորներուն անհրաժեշտ օգնութիւնը: Եթովպիայէն Վալդուբեամբ պսակուեցան ջանքերը Նաբոլիի վեհապետներու, Roberto d'Angiò և Sancia di Majorca-ի (1309-1345) որոնք երկարատեւ բանակցութիւններէ և մեծամեծ ծախքերէ վերջ կրցան Երուսաղէմի Լատին Միաբնութեան համար Ս. Քաղաքի մէջ պաշտօնական բնակավայր մը ստանալ սուլթան Մէլէք էլ Նազըրէն: Կղեմէս Զ. պապի հաւանութեամբ Ս. Տեղեաց հսկողութեան գործը վստահուեցաւ Ֆրանչիսկեան Միաբնութեան, որոնք իրենց հիմնադրին օրերէն ասդին աչքառու դարձած էին Ս. Տեղեաց ազատագրման աշխատանքներով:

1335-ին անոնք կը գտնուին Սիոն լեռան վրայ Վերջին Ընթրեաց Վերնատան յարակից իրենց վանքին մէջ, որ շնորհուած էր իբրեւ սեպհականութիւն Կաթողիկ եկեղեցւոյ:

Այդ շրջանին իսկ, Կղեմէս Զ. պապին, կրտսեր եղբայրներու պետին ուղղուած «Ծնորհակալիք» կոնդակի բանաձեւումին հիմ կը ծառայէ հետեւալ հատուածը. «Զեր Միաբնութեան եղբայրները յարատեւօրէն կրցին մնալ Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս և չուքով մատուցանել Ս. Պատարագն ու այլ եւ այլ սրբազան արարողութիւնները»: Ֆրանչիսկեան եղբայրները այլեւս երբեք չլքելու անխախտ որոշումով զրաւեցին իրենց համար նշանակուած սրբատեղին, այսինքն Յարուցեալ Յիսուսին իր մօր երեւման մատուռը, որ յետագային եղած է յարակից փոքր վանքին եկեղեցին, ուր շատ ամուր կերպով հաստատուած էին Ֆրանչիսկեանները: (Ses Pianta, պատկեր

91, նամակ P. 30 և լուսանցքին մէջ բոլոր յաջորդական ծանօթութիւնները նամակներուն և թուականներուն):

ԺԴ. դարէն մեզի հասած թէ՛ Արեւմտեան թէ՛ Արեւելեան բոլոր ուխտաւորական ուղեգրութիւններու մէջ միշտ կը նշուի թէ՛ Ս. Թարութեան Տաճարէն ներս, միւս բոլոր ոչ կաթողիկ համայնքներու կարգին կային նաեւ երկու Ֆրանչիսկեաններ, մին՝ կրօնաւոր և միւսը աշխարհական, որոնք իրենց մատուռին մէջ կը սպասարկէին աստուածային պաշտամունքներուն և կ'առաջնորդէին ուխտաւորները սրբավայրերու այցելութեան:

Niccolò da Poggibonsi եղբայրը, որ իր ուխտաւորութեան օրերուն (1346–50) չորս ամիս մնաց Ս. Թարութեան Տաճարի ծառայութեան մէջ, ունենալով լայն կարելիութիւններ ուսումնասիրելու ամէն ինչ մանրամասնօրէն, հետեւեալ կերպով կ'աւանդէ Տաճարին բաժանումը, իր «Ծովէն անդին» (Libro D'oltremare) գործին մէջ: «Կ'ուզեմ Զեզի թուել Տաճարէն ներս գտնուող խորանները, թիւով 20, և իւրաքանչիւր համայնք հոն ունի իր խորանը»: Մաղկազարդի կիրակին և Ս. Զատիկի տօնին, բոլոր համայնքները կուգային իրենց կրօնաւորին մօտ, և իւրաքանչիւր կրօնաւոր իր համայնքին համար իրենց լեզուով արարողութիւն կը կատարէր, վերջը ան կը ներկայացնէ համայնքները հետեւեալ կարգով. — Յոյները՝ աւագ խորանին վրայ⁽⁴⁾, Հայերը՝ Գողգոթային վրայ, Յակոբիկեանները⁽⁵⁾ Գողգոթային տակ⁽⁶⁾, Հնդկները և Նիթովպացիները՝ Ս. Գերեզմանի մատրան ետեւի խորանին վրայ⁽⁷⁾, Նուպիացիները⁽⁸⁾ անոր դիմացի խորանին վրայ⁽⁹⁾, Լատինները, այսինքն կրտսեր եղբայրները, Ս. Մարիամի խորանին վրայ, Վրացիները՝ Մարիամ Մագդաղինացիի խորանին վրայ⁽¹⁰⁾, Սիրիանները⁽¹¹⁾ (Siriani) որոնք կը կոչուին

նաեւ Դօսիի Քրիստոնեաներ⁽¹²⁾, (Cristiani della Cintura) Քրիստոսի բանտին խորանին վրայ, Նեստորականները (Nestoriani) Դպրաց գաւի ետեւ գտնուող խորանին վրայ⁽¹³⁾:

Gretenio մեզս Արշիմանտրիդը որ Մոսկւլայէն դէպի Երուսաղէմ իր ուխտագնացութիւնը կատարեց ժե. դարու առաջին տարիներուն, կ'աւանդէ նաեւ թէ պազլիլքին մէջ — որ փակ կը մնար ամբողջ տարւոյն ընթացքին բացի Զատիկական և ուխտաւորական օրերուն — մնայուն բնակութիւն ունէին Յոյն կրօնաւոր մը, Վրացի մը, Ֆրանք մը, այսինքն կրտսեր եղբայր մը, Հայ մը, Յակոբիկեան մը և Նիթովպացի մը, ատկէ զատ Ֆրանչիսկեաններու սեպհականութեանց մէջ աչքառու պարագայ մը կը նշէ թէ՛ Ս. Ֆրանչիսկոսի պատկերը կախուած էր Ս. Գերեզմանի մատրան մէջ և խորանը, որ Զուանակիր եղբայրները — որոնք Երուսաղէմի ժողովուրդին Ֆրանչիսկեաններ անունով ծանօթ են — Հայերուն հետ միասնաբար ունէին Գողգոթայի բարձունքին վրայ⁽¹⁴⁾: Այս նոր ստացութեան մասին կը վկայէ նաեւ ուխտաւորներ Caumont (1418), Josimo (1420), Mariano da Siena (1431) և Luigi di Rochechouart (1462), այս վերջինը յայտնի կերպով կ'աւանդէ թէ «Եղբայրները ի միջի այլոց ունին նաեւ Ս. Գերեզմանին պահպանութիւնը և յատուկ խորան մը Գողգոթայի բարձունքին վրայ»:

Եւտոյ Niccolò da Poggibonsi եղբայրը կ'աւանդէ թէ իր ատեն Ս. Գերեզմանի մատուռը Սարակիստներու սեպհականութիւնն էր, և կը բացուէր միայն ուխտաւորութիւններու առթիւ, ու կը հսկէին որ ներս մտնող զօթաւորը երեք «Հայր Մեք»ի տեւողութեան չափով մնար Ս. Գերեզմանին մէջ և յետոյ դուրս հանելով կը փակէին դուռը. կ'աւանդէ նաեւ թէ Գողգոթան կը պատկանէր Հայերուն: Այս հաս-

(4) Քաթողիքոնը:

(5) Այսօրուան Յակոբիկեան Ասորիները:

(6) Ազամի մատուռը:

(7) Այժմեան Դպրոց մատուռը:

(8) Հապէշական ցեղ մը, Հապէշ դաւանանքով, վերին Եգիպտոսի և Սուտանի մէջ:

(9) Ս. Յովսէփ Արեւմտացւոյ մատուռը:

(10) Երեւմտեան Պարտէզի մատուռ:

(11) Սիրիանները (Siriani) պէտք է չփոխել

այսօրուան Յակոբիկեան Ասորիներուն հետ, անոնք կը կարծուին ըլլալ քրիստոնեայ արարներ որոնք տարածուած էին Սուրիա-Պաղեստին շրջաններուն մէջ, և այսօր անհետացած են ձուլուելով զանազան համայնքներու հետ:

(12) Այսպէս կը կոչուէին այն կաշի-գօտիին պատճառաւ որ մաս կը կազմէր անոնց կրօնաւորներու տարազին:

(13) Ս. Ղուկիանոսի մատուռը:

(14) Կ'ուզեն ակնարկել Տարածման մատուռին:

տատուէն սակայն չենք կրնար հետեւցնել թէ Ֆրանչիսկեաններու Գողգոթայի մէկ մասին սեպհականութիւնը ձեռք ձգուած է 1350-1400 թուականներու միջև, այլ հաւանաբար այն ֆէրմաններու ուժով որ Պարգուզ սուլթանը (1382-1399) տուած է Ս. Գերեզմանի Ֆրանչիսկեան եղբայրներու ի նպաստ: Իսկ ատկէ յետոյ Պարսապայի սուլթանը (Sultano Barsabai) որ լաւ յարաբերութեան մէջ էր Պօրկօնիոյ (Borgogna) դուքս Filippo il Buono-ի հետ (1419-1467) կը հրամայէ երուսաղէմի իշխանութեան որպէսզի եղբայրները չհարգիր ին իրենց Ս. Տեղերու այցելութիւններէն, ուր որ սովորութիւն ունին երթալ, և չարգիլուին իրենց կրօնական պարտականութիւններն ու հանգիստութիւնները կատարելու, այնպէս ինչպէս կը պահանջէ իրենց կրօնը, և թէ անոնք երթան ազատօրէն իրենց խորանը որ Գողգոթայի վրայ հաստատուած էր, Ս. Յարութեան Տաճարէն ներս, համաձայն իրենց սովորութեան որ ունին շատ մը տարիներէ ի վեր տրամադրութեամբ իրենց մօտ գտնուող բարեացակամ հրովարտականներ:

Այս նոր հրամանագրին շնորհիւ ինչպէս կ'աւանդէ P. Francesco Suriano (1485) ժամանակակից, ականատես և արժանահաւատ վկայ մը, եղբայրները 1435-ին Ս. Գերեզմանի մատրան մէջ մնալուն կերպով ունէին փայտեայ շարժական կազմած մը, շարունակաբար Ս. Պատարագ մատուցանելու համար, «Ոչ մէկ ուրիշ կրօնական համայնք կրնայ պատարագ մատուցանել Ս. Գերեզմանին մէջ առանց մեր արտօնութեան, որովհետեւ ան մեր հսկողութեան տակ է, և անոր բանալին արդէն մեր ձեռքն է»: Նաև Felix Faber (1483) Տոմինիկեան ուխտաւորը կը հաստատէ թէ «Ս. Գերեզմանին և այլին ամենաքաղցր բանալիները կրտսեր եղբայրներու ձեռքն է, իրենք կը բանան և իրենք կը փակեն, որուն որ ուղեն, և անոր մէջ Ս. Պատարագ կը մատուցանեն երբ որ ուզեն»:

Նաև Ս. Գողգոթայի մասը որ շնորհուած էր թէ Հայերուն և թէ Լատիններուն, Լատինները հոն խորան մը հաստատեցին կազմելով այսպէս իրենց յատուկ խաչելութեան մատուռը, որ մինչև այսօր իրենց քաղաքակ սեպհականութիւնն է, իրաւ է

որ 1475-ին երբ Վրացիները՝ Հայոց Գողգոթայի սեպհականութիւնը իւրացուցին, ուղեցին նաև ունենալ վերոյիշեալ մատուռը, և սակայն անոնք ստիպուած եղան տեղի տալ ի դիմաց այն վաւերագրերուն՝ որոնք իրենց ներկայացուցան:

Ահա թէ ինչպէս Ժ. Գարու սկիզբը կը ներկայացուէր մատուռներու բաժանումը:

Լատիններ. — Ս. Մարիամի մատուռը յարակից վանքով, Ս. Գերեզմանին մատուռը, խաչելութեան մատուռը, Գողգոթայի վրայ, Գիւտ խաչի մատրան խորանը: Յոյներ. — Քաթոլիքոնը, Քրիստոսի բանտը և Հանդերձից բաժանման մատուռը:

Վրացիներ. — Ս. խաչի բարձրացման մատուռը⁽¹⁵⁾, Աղամի կարճեցեալ մատուռը: Հայեր. — Աստուածամօր ոտնատեղւոյն վրայի վերնատունը:

Յակօբիկեաններ (Giacobiti)⁽⁵⁾. — Ս. Գերեզմանին յենած մատուռը և պատանատեղին, ուր նոյն ատեն Ֆրանչիսկեաններ իրաւունք ունէին կանթեղ մը կախելու:

Սիրիանիներ (Siriani)⁽¹¹⁾. — Ս. Հեղինէի մատուռը:

Եթովպացիներ (Abissini). — Զաղանաց մատուռը:

Ղպտիներ և Նեստորականներ (Nestoriani). — Զուռնէին որոշ վայր մը, բայց միայն ուխտաւորութիւններու շրջանին և զատկական տօներուն թոյլատրուած էին որոշ խորաններու վրայ պաշտօն մատուցանել:

Ֆրանչիսկեաններ 1335-էն մինչև 1517 թ. վերջաւորութեան, սիրելիները եղած են եգիպտական սուլթաններուն, որոնք ամէն բանէ առաջ կը ջանային քաղաքական և առեւտրական սերտ յարաբերութիւններ մշակել եւրոպական իշխանութիւններու հետ, և ծանօթ է որ արեւելքի և արեւմուտքի միջև եղած վաճառականութիւնը այդ շրջանին մեծ մասամբ եգիպտոսի միջոցաւ կը կատարուէր: Ասով անոնք կը վայելէին նախապատուութիւնը Սրբավայրէն ներս այցելութեանց և պաշտամանց ընթացքին, ինչ որ երբեք չէ ուրացուած միւս համայնքներէն, և որոնք յաճախ ներկայ կը գտնուէին ու կը մասնակցէին Ֆրանչիսկեան վերատեսչի գլխաւորութեամբ կա-

(15) Գողգոթայի այժմեան Յունաց մատուռը:

ԼԵՁՈՒՄԳԻՏԱԿԱՆ

ՀՆԴԵՐՈՊԱԿԱՆ ՆԱԽԱՇՐՋԱՆ(*)

Պատմել մի որևէ լեզուի պատմութիւնը՝ նշանակում է նկարագրել այն բոլոր կերպարանափոխութիւնները, որոնց ենթարկուել է այդ լեզուն իր գոյութեան ընթացքում, սկսած իր նախնական շրջանից։ Այդ կերպարանափոխութեանց ամենամեծ մասը յառաջացած է լինում ներքին, այսինքն բնական ճանապարհով, իբրև արդիւնք բարեշրջութեան և բնական զարգացման, մի ուրիշ ստուար մաս յառաջացած է լինում արտաքին ճանապարհով, այսինքն փոխառութեամբ, իբրև արդիւնք օտար ազդեցութեանց, և վերջապէս երրորդ աւելի փոքր մասը յառաջացած է լինում անհատական ճանապարհով, այսինքն

(*) Վերցուած՝ մեծամուն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (Ա. Գլուխ)։

տարուած հանդիսութիւններուն։ Զանազան ֆէրմանները որոնք կը տրուէին իշխանութեան կողմէ և կը հաստատէին զանոնք Գողգոթայի և Ս. Գերեզմանի մատուան իրենց իրաւունքներուն մէջ, ինչպէս նաև առանց միւս համայնքներու մասնակցութեան, Սրբավայրին միաստուած մասերը վերաշինելու և նորոգելու արտօնութիւնները, Տաճարին կանթեղներուն մեծամասնութիւնը, և սովորական գիշերային թափօրներով⁽¹⁶⁾ բոլոր խորաններուն այցելելու իրաւունքները կը հաստատէին յստակօրէն իրենց նախապատուութիւնը⁽³⁾։

ՀԱՅՐ Տ. ՊԱՆՏԻ Օ. F. M.

Հայացուցիմ
ԵՂԻԱ - ԳԵՂԱՄ

(Մնացեալը յաջորդ թիւով)

(16) Ըստ Հաննէ պատմագրի վկայութեան հինէն ի վեր մենք ևս ունեցած ենք նմանօրինակ թափօրներու իրաւունքը։

զբաղան ներմուծութիւններով։ Այսպիսով ամէն մի կերպարանափոխութիւն ունի իր բուն պատճառը՝ ներքին, արտաքին կամ անհատական, որոնց միջոցով էլ լեզուի պատմութիւնը կապուած է նոյն ազգի քաղաքակրթութեան պատմութեան, քաղաքական պատմութեան և զբաղանութեան պատմութեան հետ։

Լեզուաբանութիւնը հաստատել է որ հայերէնը պատկանում է լեզուների այն մեծ ընտանիքին, որ յայտնի է գիտութեան մէջ Հնդեւրոպական լեզուախումբ անունով և որին պատկանում են Եւրոպայի արեւմտեան ծայրից (Իսլանդիա) մինչև Հնդկաստանի արեւելեան ծայրը տարածուած լեզուները։ Այս բոլորը նախապէս կապուած էր մի լեզու, որ խօսուում էր «Հնդեւրոպացիներին» կողմից նախահայրենիքում՝ հնագոյն ժամանակ։ Հետեւապէս տալ հայերէնի ամենահին վիճակի նկարագրութիւնը՝ նշանակում է նկարագրել հնդեւրոպական նախաշրջանի լեզուն և հնդեւրոպացոց քաղաքակրթութիւնը։

Համեմատական Բերականուրեան է պատկանում մանրամասնօրէն խօսել այն բոլոր հարցերի մասին, որոնք վերաբերում են Հնդեւրոպական լեզուախմբի ժամանակագրութեան, նախահայրենիքին, զաղթականական շարժումներին, այլ և այդ լեզուախմբին պատկանող մայր լեզուների եւ նրանց ժառանգների վիճակագրութեան մասին։ Այստեղ աւելորդ էինք համարում սակայն այդ բոլորի վերաբերմամբ տալ մի համառօտ տեղեկութիւն, որից յետոյ անմիջապէս անցնում ենք նախաշրջանի լեզուի ու քաղաքակրթութեան նկարագրութեան։

Հնդեւրոպացոց նախահայրենիքի տեղը դեռ ևս ճիշտ չէ որոշուած։ Նա գտնուում էր Եւրոպայի արեւելեան մասերից սկսած մինչև Թուրքեստան գտնուած տարածութեան մէջ մի որոշ տեղ (հաւանաբար Բալթիկ ծովի արեւելեան կողմերը՝ արդի Լիթուանիայի սահմաններում կամ հարաւային Ռուսաստանում)։ Մի ժամանակ այդ ազգը նախահայրենիքում բնակելուց յետոյ, տալիս է իրանից զանազան զաղթականութիւններ, որոնք փուլում են գրեթէ ամբողջ Եւրոպայի և Ասիոյ մի մասի վրայ։ Այդ զաղթականութիւններից յայտնի են